

Over de rechtspsychologie

Annelies Vredevelde, Robert Horselenberg en Jan W. de Keijser

In strafzaken gaat het over mensen die vervolgd en berecht worden, over mensen die slachtoffer zijn geworden van een misdrijf, en over mensen die getuige zijn. Maar het gaat ook over de mensen die de rechtsregels toepassen en beslissingen nemen in het kader van opsporing en vervolging, en uiteindelijk over de mensen die beslissingen nemen over schuld en over straf. Het gehele proces van opsporing, vervolging en berechting vormt een context waarin de psychologie een belangrijke rol speelt. De rechtspsychologie omvat alle facetten van menselijk gedrag binnen die forensische context. Het houdt zich bezig met hoe mensen zich gedragen en aan welke invloeden zij daarbij onderhevig zijn.

De rechtspsychologie vertoont op een aantal punten overeenkomsten met de rechtswetenschap. De juridische (strafrechtelijke) context is dezelfde en beide zijn geneigd te spreken in termen van individueel gedrag en over concrete zaken. Maar er zijn ook wezenlijke verschillen. Het recht is in de eerste plaats een normatief systeem dat erop gericht is schuldigen op te sporen, te vervolgen en te berechten en onschuldigen te beschermen tegen vervolging en bestraffing. Het recht schrijft voor hoe die beoogde toestand bereikt dient te worden door de procedures en het gedrag van mensen te reguleren. De rechtspsychologie daarentegen is een descriptieve wetenschap; het houdt zich bezig met hoe mensen zich daadwerkelijk gedragen; hoe beslissingen worden genomen en welke rol de normatieve rechtsregels daarin spelen. De rechtspsychologie betreft daarbij ook andere invloeden op het gedrag van mensen. Dat mensen zich lang niet altijd gedragen zoals voorgeschreven in juridische regels en procedures trekt de belangstelling van rechtspsychologen. Doorgaans verlopen bepaalde processen keurig volgens de juridische voorschriften, maar soms lokken die voorschriften en procedures juist specifieke denkeigenaardigheden en – in het ergste geval – fouten uit, die overigens meestal volstrekt te goeder trouw gemaakt worden.

Rechtspsychologen zijn niet de enige sociale wetenschappers die zich met het recht bemoeien. Rechtsfilosofen, rechtseconomen en forensisch psychologen doen dat ook. Rechtspsychologie en forensische psychologie willen wel eens met elkaar verward worden door mensen van buiten die disciplines. Forensisch psychologen passen klinische psychologie toe op individuen in een gerechtelijke context, terwijl rechtspsychologen vooral vanuit de cognitieve psychologie en de functieleer kijken naar het gedrag van mensen dat onder invloed van het recht zou moeten staan. Dat onderscheid vergt enige toelichting. De forensische psychologie richt zich specifiek op mogelijke stoornissen, toerekeningsvatbaarheid en recidiverisico van verdachten. Dat leidt tot diagnoses die een rol kunnen spelen bij rechterlijke oordelen over schuld en straf. De rechtspsychologie buigt zich daarentegen over de rol van algemeen menselijke functies als waarnemen, zich herinneren en beslissen. Het betreft een toegepaste wetenschap waarbij kennis die

verworven is uit relevant psychologisch empirisch onderzoek wordt toegepast op het recht. In dat onderzoek overheerst dan ook de experimentele benadering.¹ Allerlei psychologische verschijnselen die voor gedrag en beslissen in juridische context relevant zijn, worden door middel van laboratorium- en veldexperimenten onderzocht, waarna de relevantie van de bevindingen voor de rechtspraktijk wordt uitgelegd.

Een kleine geschiedenis

Als iemand de grondlegger van de rechtspsychologie kan worden genoemd, dan is dat wel William Stern (geboren als Wilhelm Louis Stern; 1871-1938).² Stern was als hoogleraar verbonden aan verschillende Duitse universiteiten. Vanwege de Jodenvervolging vluchtte hij in 1933 via Nederland naar de Verenigde Staten. Daar werkte hij tot zijn dood aan Duke University. Stern kwam uit de stal van de geheugenpsycholoog Hermann Ebbinghaus. Terwijl Ebbinghaus vooral geïnteresseerd was in de algemene principes die het menselijke herinneringsvermogen sturen, had Stern de ambitie om die kennis toe te passen op getuigenverklaringen. Het onderzoeksprogramma dat hij rond de vorige eeuwwisseling formuleerde, noemde hij *Aussagepsychologie*, door Angelsaksische auteurs vertaald met *psychology of testimony*. Sterns programma had eigenlijk alle elementen die men bij moderne rechtspsychologen ook terugvindt: zo voerden Stern en zijn medewerkers laboratoriumstudies uit, waarbij proefpersonen eerst een afbeelding kregen te zien en later moesten vertellen wat zij hadden waargenomen. In sommige experimenten werden de proefpersonen daarbij blootgesteld aan suggestieve vragen. In andere experimenten moesten ze zweren dat ze alleen dingen over de afbeelding zouden vertellen die echt correct waren. Op grond van zulke experimenten concludeerde Stern: 'Die Fehlerlose Erinnerung ist nicht die Regel, sondern die Ausnahme. Und selbst der Eid ist kein Schutz gegen Erinnerungstäuschungen.'³

Die conclusie scherpten Stern en zijn medewerkers verder aan met hun zogenoemde *Wirklichkeitsversuche* – in modern jargon zouden we zeggen: *mock crimes*. Het ging dan om ruzies die door de onderzoekers in de collegezaal werden geënceneerd en waarbij naïeve studenten als getuigen fungeerden. Omdat zij zich zo goed leenden voor demonstratie, raakten de *Wirklichkeitsversuche* in de mode. Rond 1900 waren er aan de juridische faculteiten van de Duitse universiteiten heel wat hoogleraren die zich ervan bedienden. Dat deden zij bijvoorbeeld om te laten zien dat onmiddellijke getuigenverklaringen nauwkeuriger zijn dan verklaringen die later worden afgelegd.

Stern was niet alleen onderzoeker. Hij trad ook – als eerste psycholoog – op als getuigendeskundige voor Duitse rechtbanken. Bovendien was hij succesvol in het institutionaliseren van zijn onderzoeksprogramma. Zo richtte hij een eigen tijdschrift op, waarin ook veel juristen publiceerden. De invloed van Stern op zijn collega-psychologen, maar ook op de Duitse juristen was groot en blijvend. Uiteindelijk leidde die invloed

1. Uiteraard worden ook andere onderzoeksmethoden gehanteerd door rechtspsychologen, maar de methode van het experiment voert toch de boventoon. Zie verder in het bijzonder Hoofdstuk 2 over klassieke experimenten in de rechtspsychologie.
2. Sporer (1982), Sporer (1987) en Sporer (1997).
3. Onze vertaling: 'De foutloze herinnering is niet de regel, maar de uitzondering. En zelfs de eed biedt geen bescherming tegen herinneringsillussies'. Stern (1904a), geciteerd in Sporer (1987), p. 115.

ertoe dat in de Duitse rechtspraak de psycholoog als getuigendeskundige een vaste rol kreeg toegewezen.

In de Verenigde Staten was het Hugo Münsterberg (1863-1916), net als Stern afkomstig uit Duitsland, die zich probeerde op te werpen als pionier van wat men daar uiteindelijk *psychology and law* ging noemen. Hedendaagse auteurs zijn het erover eens dat Münsterbergs pogingen bepaald onhandig waren.⁴ Zo vergat hij in zijn *On the Witness Stand* (1908) duidelijk te maken hoezeer hij schatplichtig was aan Stern. Maar bovenal ging hij zich in dat boek te buiten aan allerlei malicieuze kwalificaties van juristen: ze waren traag, onwetend, vol met vooroordelen en onverstoorbaar in hun dommigheid.⁵ In de handen van Münsterberg werd de rechtspsychologie *psychology against law*.⁶

Een reactie bleef niet uit. De vooraanstaande jurist John Wigmore, tevens decaan van de Chicago Law School, schreef een satirische boekbespreking waarin hij niet alleen de vloer aanveegde met Münsterbergs gebrek aan juridische baggage, maar ook nog eens fijntjes liet zien dat hij – Wigmore – zelf de literatuur van Stern en zijn leerlingen op zijn duimpje kende.⁷

In Nederland

De rechtspsychologie in Nederland heeft een duidelijk begin: de zomer van 1909. Toen voerde de Groninger hoogleraar Jan Simon van der Aa een *Wirklichkeitsversuch* uit in zijn collegezaal.⁸ Een medewerker drong de zaal binnen en begon opgewonden ruzie te maken over een brief in een blauwe envelop. Er ontstond een vechtpartij. Nadat de vechtenden waren vertrokken, vroeg Simon van der Aa de aanwezigen hun waarnemingen op papier te zetten. De beschrijvingen door de studenten liepen nogal uiteen. Met dit destijds opvallende experiment – de kranten deden er zelfs verslag van – demonstreerde Simon van der Aa de feilbaarheid van getuigen.⁹ Dit experiment was voor Nederland weliswaar nieuw, maar zoals gezegd: Simon van der Aa was zeker niet de eerste. Geïnspireerd door Stern ging Von Liszt hem in 1901 in Berlijn voor, evenals Seckel in 1905 in Göttingen en Claparède in 1905 in Genève. 'In feite was de psychologie van de getuigenis het eerste serieuze toepassingsgebied van de nog maar net opgekomen academische psychologie', zo karakteriseert Piet van Strien deze experimenten.¹⁰ De beginjaren van de rechtspsychologie kunnen worden getypeerd als die van een discipline die met het collegezaalexperiment vooral de boodschap probeerde uit te venten dat getuigen onbetrouwbaar zijn.¹¹ Het experiment van Jan Simon van der Aa in 1909 paste in dat plaatje.

En toen bleef het bijna zeventig jaar stil in Nederland; een stilte die pas doorbroken werd door de publicatie in 1977 van *Een theorie over rechterlijke beslissingen* van Hans

4. Sporer (2008) en Bornstein & Penrod (2008).

5. Zie Sporer (1982), p. 333.

6. Bornstein & Penrod (2008), p. 763.

7. Wigmore (1909).

8. Hij deed daarvan verslag in Simon van der Aa (1910). 'Simon' maakt onderdeel uit van zijn achternaam.

9. Zie voor een uitgebreidere beschrijving van deze collegezaalexperimenten Van Strien (2000).

10. Van Strien (2000), pp. 465-466.

11. Zie ook Stern (1904a). Die simpele boodschap sloot prachtig aan bij de destijds vigerende opvatting dat vrouwen en kinderen sowieso incompetente getuigen zijn. In zijn latere publicaties begon Stern zich zorgen te maken over deze eenzijdigheid. Zie Sporer (1982).

Crombag, Johan de Wijkerslooth en Job Cohen.¹² Daarmee begonnen zij in de Nederlandse rechtspsychologie een rode draad die – vergeleken met het buitenland – steeds een prominente plaats heeft behouden: het onderzoek naar rechterlijke beslissingen.¹³ Sindsdien is daarmee samenhangend op ruime schaal onderzoek verricht naar kwesties die direct of indirect met de kwaliteit van bewijsmiddelen en de daarop volgende beslissingen in strafzaken verband houden. Veel rechtspsychologisch onderzoek in ons land gaat zo over getuigenverklaringen, verhoren van verdachten, en herkenningprocedures.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw kwamen degenen die zich indertijd met rechtspsychologie bezighielden – tien Nederlanders en één Belg – met enige regelmaat bijeen in de Werkgroep Rechtspsychologie. De activiteiten van die werkgroep resulteerden in een speciaal nummer van het *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*,¹⁴ in de *First European Conference on Law and Psychology* in Maastricht (1988)¹⁵ en in het eerste handboek over rechtspsychologie: *De menselijke factor* (1991).¹⁶ Dat eerste handboek werd opgevolgd door vier nieuwe uitgaven onder redactie van Peter van Koppen en collega's: *Het hart van de zaak* in 1997, *Het recht van binnen* in 2002, *Reizen met mijn rechter* in 2010, en *Routes van het recht* in 2017.¹⁷ Voor u ligt de zesde versie van het handboek Rechtspsychologie, voor het eerst zonder Van Koppen als redacteur, hoewel hij wel nog steeds aan veel hoofdstukken heeft bijgedragen. Aan de huidige versie werkten 38 auteurs mee. Zij vormen min of meer de *tableau de la troupe* anno 2024 van de Nederlandse rechtspsychologie.

Deze handboeken gingen gepaard met een sterkere, zij het nog steeds beperkte, academische inbedding. In de lage landen werd de oudste leerstoel in de rechtspsychologie in 1974 gevestigd aan het Departement Rechten van de Universiteit Antwerpen.¹⁸ Het vak rechtspsychologie wordt inmiddels ook gegeven aan de Universiteit Leiden, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Universiteit Maastricht, de Universiteit van Tilburg, de Katholieke Universiteit Leuven en de Universiteit van Gent. Aan die universiteiten vindt men ook de grootste groepen onderzoekers op het gebied van de rechtspsychologie. De Universiteit Maastricht en de Erasmus Universiteit Rotterdam kennen nu ook aparte masteropleidingen waarin de rechtspsychologie een centrale rol speelt.¹⁹

12. Crombag, De Wijkerslooth & Cohen (1977). Dit boek had een voorloper: Crombag, De Wijkerslooth & Van Tuyl van Serooskerke (1972).

13. Zie op dit gebied bijvoorbeeld Ten Kate & Van Koppen (1984), Crombag, Van Koppen & Wagenaar (1992) en De Keijser (2000).

14. Hessing, Winkel & Elffers (1985), Van Langenhove (1985), Van Koppen & Ten Kate (1985), Van den Heuvel (1985) en Koppelaar & Van der Steen (1985).

15. Zie Van Koppen, Hessing & Van den Heuvel (1988).

16. Van Koppen & Crombag (1991).

17. Van Koppen, Hessing & Crombag (1997), Van Koppen, Hessing, Merckelbach & Crombag (2002), Van Koppen, Merckelbach, Jelicic & De Keijser (2010) en Van Koppen, De Keijser, Horselenberg & Jelicic (2017).

18. Van 1974 tot 1998 bezet door Hans Crombag, vervolgens door Peter van Koppen en daarna door Henk Elffers. Ondertussen zit een Vlaamse rechtspsychologe, Miet Vanderhallen, op deze leerstoel.

19. Dat zijn in Maastricht de master Forensica, Criminologie & Rechtspleging aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid en de masters Psychology & Law en Forensic Psychology aan de Faculteit Psychologie en Neurowetenschappen, en in Rotterdam de master Forensic & Legal Psychology aan de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences.

De publicaties van de afgelopen veertig jaar schetsen een aardig beeld van de ontwikkeling van de rechtspsychologie in Nederland. De ontwikkeling was, zeker in de eerste helft van die periode, een roerige. De meeste commotie veroorzaakte de publicatie van *Dubieuze zaken* door Hans Crombag, Peter van Koppen en Willem Albert Wagenaar.²⁰ In dat boek analyseerden de auteurs fouten die bij rechterlijke besluitvorming waren gemaakt. Daarbij maakten zij gebruik van een nogal confronterende schrijfstijl. De ontvangst van *Dubieuze zaken* in de juridische wereld was hostiel. Veel argumenten en analyses van Crombag *cum suis* werden door juristen en beleidsmakers lange tijd getrivi-aliseerd. Dat veranderde toen Van Koppen in 2003 een rechtspsychologische reconstructie publiceerde van de Schiedammer Parkmoord.²¹ In zijn analyse betoogde Van Koppen dat het zeer onwaarschijnlijk was dat de in die zaak tot (op dat moment) in hoger beroep veroordeelde Kees Borsboom de schuldige dader was. De latere ontwikkelingen in die zaak bevestigden de juistheid van die analyse. De reconstructie van fouten en miscalculaties in het optreden van het Openbaar Ministerie, de deskundigen en de rechtbanken werden door latere adviescommissies grotendeels ter harte genomen. De bekendste en belangrijkste daarvan is zonder twijfel de commissie-Posthumus.²²

Een van de fenomenen waaraan Van Koppen in zijn reconstructie ruimschoots aandacht besteedde, was tunnelvisie bij politie, Openbaar Ministerie en rechters in het vergaren, selecteren en wegen van bewijs. Tunnelvisie werd zodoende een belangrijk thema in publicaties²³ en kreeg ook binnen de opsporing en vervolging bijzondere aandacht. Na het debacle van de Schiedammer Parkmoord kwam de minister van Justitie met een verbeterplan voor het werk van de politie: het Programma Versterking Opsporing en Vervolging (PVOV). Daarin neemt het voorkomen van tunnelvisie een prominente plaats in.²⁴ Er zijn verschillende maatregelen getroffen om tunnelvisie tegen te gaan, waarbij kritische reflectie en tegenspraak de prominentste zijn. Zo moet binnen de teams groot-schalige opsporing (TGO) een betere verslaglegging plaatsvinden, ook van ontlastend bewijs. Bovendien moet worden gewerkt met hypothesen en scenario's en wordt een collega ingezet die advocaat van de duivel speelt. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat het toetsen van meerdere scenario's inderdaad tunnelvisie kan verminderen.²⁵ Uit veldevaluaties van het PVOV weten we echter dat reflectie en tegenspraak in de praktijk nauwelijks uit de verf komen door tijd- en capaciteitsgebrek.²⁶ Dat mag spijtig genoemd worden.

20. Crombag, Van Koppen & Wagenaar (1992). Inmiddels is er de zesde druk: Crombag, Van Koppen & Wagenaar (2011). Een Engelstalige editie verscheen in 1993: Wagenaar, Van Koppen & Crombag (1993). Zie voor de soms nogal emotionele reacties onder andere De Doelder (1992), De Ridder (1994), Fijnaut (1993), Franken (1992), Frijda (1992), Komter (1992), Schalken (1992), Scheer (1994), Schuyt (1992), Simmelink (1993) en Van Hezewijk (1993). Van de kritische juristen heeft alleen Schalken later publiekelijk toegegeven dat zijn oordeel onjuist was. Zie Schalken (2005) en Schalken (2006). De Nederlandse reacties op *Dubieuze zaken* worden beschreven door Heijne, Samsom, Westra, Wehkaamp & Draaisma (1996). De reacties in het buitenland waren aanmerkelijk positiever. Zie Clifford (1994), Deffenbacher (1996), Hastie & Pennington (1994), Jackson (1996), Santtila (1995), Spencer (1994) en Twining (1995).

21. Zie Van Koppen (2003).

22. Zie Posthumus (2005).

23. Crombag (2006), Wagenaar & Crombag (2005), Rassin (2007) en Wagenaar, Israëls & Van Koppen (2009).

24. Openbaar Ministerie, Politie & NFI (2005).

25. Zie voor een overzicht Vredeveldt, Van Rosmalen, Van Koppen, Dror & Otgaar (2022).

26. Liedenbaum, De Poot, Van Straalen & Kouwenberg (2015).